

УДК 371.124

КРИТЕРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

В.В. Радул

*доктор педагогічних наук, професор,**Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

У статті на основі узагальнення та систематизації наукових пошуків проаналізовано та обґрунтовано критерії соціальної зрілості особистості. Складниками та критеріями соціальної зрілості особистості є соціальна активність, соціальна відповідальність та соціальне самовизначення.

Ключові слова: *зрілість, особистість, критерії, самовизначення, активність, відповідальність.*

Зростання рівня організації особистості зумовлює зміну її життєвої мети. Будь-який рівень організації вищого порядку виявляється у самовизначенні особистості. Якщо особистість самовизначилася, то вона удосконалює свою активність і підвищує відповідальність.

Під критерієм у науці розуміють ознаку, за якою класифікуються, оцінюються (одержують оцінки) відповідним індикатором психічні явища, стани, дії або діяльність, зокрема у процесі формалізації [23, с. 22].

Системною якістю розвитку особистості як цілісного утворення може бути її соціальна зрілість. Складниками та критеріями соціальної зрілості особистості, за нашим припущенням, є соціальна активність, соціальна відповідальність та соціальне самовизначення.

Вивчаючи особливості формування соціальної зрілості вчительських кадрів [9], деякі дослідники дійшли висновку, що критеріями розвитку рівня соціальної зрілості студентської молоді є активність, відповідальність та самовизначення. У межах такого підходу жоден із окремих критеріїв є недостатнім для оцінки ефективності організації діяльності особистості. Для отримання цілісної оцінки потрібно аналізувати їх у сукупності, оскільки взаємозв'язки між ними і слугують висхідною ознакою цілісного формування соціальної зрілості особистості.

Аналізуючи проблему самовизначення особистості майбутнього фахівця як одного із критеріїв формування його соціальної зрілості, з'ясуємо деякі аспекти дослідження самовизначення у науковій літературі. К. Платонов вважає, що «самовизначення професійне – це ступінь самооцінки себе як фахівця відповідної професії; змістовний бік спрямованості особистості, що діє за покликанням; важливий об'єкт формування особистості у процесі професійної орієнтації» [16, с. 125-126].

Самовизначення особистості науковці розглядають з погляду впливу на його розвиток різноманітних соціальних факторів. Сукупність таких факторів і утворює умовний простір (навчально-виховне середовище), у якому й має можливість ефективно реалізуватися самовизначення особистості. Критеріальними ознаками самовизначення особистості студента є освітнє та життєве самовизначення.

Життєве самовизначення студентів – складна наукова проблема, що має багатоаспектний зміст. На думку Г. Нікова, «...більш складним і відповідальним у житті підростаючих поколінь є період, коли завершується їх виховання під керівництвом дорослих, і вони прямують самостійним шляхом. Це означає, що закінчується опікування старшими, розширюється ступінь свободи молодих людей, їх самостійності у прийнятті рішень: настає час соціальної зрілості...» [14, с. 58]. Самовизначення доцільно розглядати як характерологічну ознаку особистості.

Відповідальність особистості охоплює не увесь зміст норм і цінностей, що діють у суспільстві, а лише ті з них, які стають прогресивними у свідомості й діяльності особистості. У психологічних дослідженнях указується на кореляційну залежність відповідальності від самовизначення. Як слушно зауважує В. Сафін, відповідальність є визначальною та системотвірною ознакою самовизначення особистості. Він, зокрема, зазначає: «...особистість, яка самовизначилася, є суб'єктом, який свідомо і постійно зіставляє власну мету з метою групи, суспільства, який уміє активно відстоювати свої ідеали. Отже, самовизначення – це процес, відносно самостійний етап соціалізації, значення якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети й змісту життя, готовності до самостійної життєдіяльності через

співвіднесеність своїх бажань, наявних якостей, можливостей та вимог, які застосовуються до нього з боку оточуючих і суспільства» [22, с. 151].

Самостійність – системотвірна ознака самовизначення особистості. «За будь-якими соціальними стандартами дорослість означає, з одного боку, соціальне пристосування, подолання юнацького максималізму, а з іншого – самостійність і відповідальність», – пише І. Кон [6, с. 4].

Стан розвитку свідомості особистості перебуває в органічній єдності з її соціально-практичною діяльністю. Діяльність слугує найповнішому розвитку внутрішнього світу особистості. Важливим показником високого рівня діяльності є відповідність свідомого, цілеспрямованого, активного й творчого ставлення особистості до діяльності. Якість діяльності особистості у середовищі її життєдіяльності виявляється у соціальній активності. Демонстрація соціальної активності особистості полягає у перетворенні та самодіяльності в усіх сферах суспільного життя. На підставі цього формуються самовизначення, самовираження, самоствердження, самоврядування та самовиховання особистості.

У кожної людини в певний момент життя виникає споглядальний образ самої себе, відбувається, так би мовити, оволодіння тими чи тими рисами особистості й конкретними властивостями. В характеристиці себе як одиниці діяльності, що виявляється в різному емоційному навантаженні, в оцінці себе виробляються способи дії, що стають типовими в поведінці та застосовуються в буденному житті. Розкриттю проблеми «Я» саме в такому аспекті дотепер присвячена значна кількість досліджень. У цих працях власний образ і розуміння себе як особистості і як суб'єкта діяльності змінюється у людини з її переходом від одного вікового ступеня до іншого, а також залежно від її статі, професії та приналежності до певної етнічної спільноти з її традиціями та культурою (Л. Бороздіна, І. Вігерчук, В. Куніцина, В. Лабунська, Б. Єремєєв, З. Лукьянова, Н. Накошна, А. Оконешникова, А. Чекаліна та ін.).

Важливим феноменом, що простежується в дослідженнях характеристик «Я», виступає роль у регулюванні поведінки й діяльності (А. А. Мелік-Пашаєв, А. В. Суворов та ін.). Людина може вибудовувати свою поведінку й виконувати дії на рівні власного буденного «Я», але вона не може здійснювати своїх вчинків і дій на рівні свого вищого «Я». У більшості людей їх буденна поведінка визначається буденним життєвим «Я», і воно, за А. Маслоу, ініціюється дефіцитарними потребами. Проте в критичних або екстремальних ситуаціях у деяких із них регулювання поведінки й діяльності починає виконувати вище «Я», і при цьому в людей актуалізуються побутові потреби. Водночас у цих же дослідженнях описані люди (відсоток від загальної кількості незначний), для яких основні цінності життя й культури стали їхніми суб'єктивно важливими цінностями, і їх життєдіяльність переважно регулюється їх вищим «Я».

Вивчення сучасної спеціальної наукової літератури засвідчує, що в психології особистості вже склалися певні передумови для поглиблення теоретико-методологічного аналізу й обґрунтування категорії «Я-концепція» (В. Агапов, Б. Ананьєв, А. Асмолов, І. Баришнікова, А. Бодальов, А. Брушлінський та ін.). Насамперед, це дослідження з проблеми самовідношення, самооцінки, самовизначення, самоствердження, уявлення особистості про себе в умовах спільної діяльності, впливу Я-концепції на мотивацію, духовні потреби, ціннісні орієнтації, на соціально-психологічну адаптацію особистості, розвиток професійного «Я».

Проблема «само» – самовизначення, самопізнання, самоактуалізація, самовираження, самооцінка, самореалізація людини (як особливої системи, якій притаманні, разом із властивостями саморозвитку будь-якої системи, свої, специфічні, властиві лише їй як людській системі та пов'язані з її реальною самістю властивості) вимагає спеціального аналізу й розуміння цього феномену в його диференційованому й інтегральному осмисленні (не лише на індивідуальному рівні в процесі онтогенезу, а й як явище філогенезу й культурно-історичного розвитку) та відповідно до реалій сучасного соціального стану з урахуванням зміни соціального середовища.

Потреба саморозуміння, самопізнання, самоактуалізації, самоздійснення й інших феноменів «само» зростає разом із розширенням знань людини про світ і про себе, одночасно із зростанням суб'єктивних можливостей та ускладненням завдань, що постають перед особистістю, знань про світ, професію.

Самість може бути визначена як унікальна властивість-здатність самоздійснення, самозміни людини у відновленні й розширенні-зростанні своїх людських можливостей-

здібностей-потреб у світі, що створюється й перетворюється нею. Цій проблемі присвятили свої праці такі автори: А. Адлер, Б. Ананьєв, У. Джемс, Д. Леонтєв, О. Лосєв, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Слободчиков, К.-Г. Юнг та ін.

Останнім часом найбільш актуальними стали тісно пов'язані між собою поняття «самоактуалізація» та «самореалізація» особистості, котрі, проте, мають різне змістове навантаження. Ці поняття в дослідженнях не завжди чітко розмежовуються, а нерідко й взаємозамінюють одне одного чи мають різні нюанси у характеристиці. Самоактуалізація багатьма дослідниками розглядається як уроджена властивість (Г. Гольдштейн, Є. Є. Вахромов, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм та ін.). Вона розглядається як мета, як наслідок, як засіб. В одних працях самоактуалізація пов'язується із потребою самовираження через діяльність, незалежно від ступеня її суспільної значущості. Самоактуалізація – це практична діяльність, яка свідомо здійснюється суб'єктом і спрямована на розв'язання наявних проблем своєї життєвої ситуації, наслідком якої є самозміна й зміна життєвої ситуації. В інших роботах зазначається, що професійна самоактуалізація передбачає високу суспільну важливість діяльності індивіда. Самоактуалізація пов'язана із людською потребою самоактуалізації, вона означає, що люди відчувають потребу й прагнуть здійснювати все те, що вони, ймовірно, можуть здійснити. Таким людям притаманне велике бажання бути корисними людству, вони поведуться більш доброзичливо й дружньо, вони меншою мірою переймаються власними проблемами.

Співвіднесеність активності та діяльності особистості досліджував А. Петровський [15]. Він уважав, що загальною властивістю життя є активність. При цьому активність трактується ним як діяльний стан живих істот, як джерело власного руху, що відтворюється у русі. Йдеться про енергію, її відновлення. Здатність до саморуку в контексті самовідтворення розглядається як ознака активності суб'єкта. С. Л. Рубінштейн розглядав діяльність як специфічну форму активності, спрямовану на свідоме перетворення навколишнього світу [20]. З цього погляду на дійсність виявляються властивості особистості. Якщо потреби людини є висхідними спонуканнями до власної діяльності, завдяки яким вона є активною істотою, то її дії спрямовані на задоволення не власних, а суспільних потреб [19]. С. Рубінштейн уводив аналіз активності та діяльності до загального контексту опозиції «зовнішнє-внутрішнє», подавши традиційне розуміння того, що зовнішнє діє через внутрішнє. Аналіз активності й співвіднесеності активності з діяльністю залишилися недостатньо визначеними, зокрема категоріально. Наприклад, В. Петровський говорив про діяльність, яка контролює свій рух із моментами власної активності, зануреними у діяльність, й обидва моменти – активність та діяльність – поєднуються, неначе зливаються один із одним [15].

Як відомо, категорія активності є однією із основних у психолого-педагогічній науці. У наукових дослідженнях цієї категорії важливими є поняття, які розкривають суть активності – процес, дія, вчинок, поведінка, діяльність, життєдіяльність тощо. Активність зазвичай зіставляється із близькою до неї категорією діяльності. При цьому одні автори розглядають активність як характеристику діяльності людини, що протиставляється пасивній діяльності. Поняття активності в цьому разі співвідноситься із самодіяльністю як діяльністю, що не нав'язується зовні, а є внутрішньо необхідною людині. Інші автори обґрунтовано вважають, що активність – ширша категорія, котра розповсюджується на процеси та явища органічного світу.

Усебічне вивчення проблеми співвіднесеності понять активності та діяльності здійснене К. Абульхановою-Славською [1, с. 110-133]. Принципову відмінність між активністю та діяльністю вона вбачає в тому, що діяльність зумовлена потребою у предметі, активність же – потребою в діяльності. Для діяльності залежність від предмета потреби є безпосередньою, а для активності ця залежність опосередкована діяльністю. Активність визначає діяльність, тобто мотиви, цілі, спрямованість, бажання для здійснення діяльності. Активність «передую» діяльності й «супроводжує» її протягом усього процесу здійснення. Спрямована на діяльність, що має справу з предметом, активність визначається суб'єктом. Основною властивістю активності є її належність суб'єкту, внаслідок чого суб'єкту активності притаманні всі характеристики суб'єкта діяльності (психічні, моральні, соціальні, професійні тощо), які водночас мають особистісне забарвлення та особистісне спрямування. Активність виникає як життєве утворення особистості і є вищим рівнем порівняно з діяльністю.

Значну кількість наукових досліджень присвячено вивченню індивідуальних особливостей певних видів соціальної активності, зокрема, професійної, навчальної діяльності, пізнання та

спілкування. Підсумком цих досліджень є вивчення різних індивідуально-типологічних стилів особливостей діяльності, пізнання, спілкування.

У зарубіжній психології дослідження індивідуальних аспектів соціальної активності передусім пов'язане з ім'ям А. Адлера, який запропонував поняття стилю життя й креативного «Я», що підкреслюють активний спосіб життя людини [2, с. 131-140].

Інтенсивність будь-якої діяльності визначається соціальною активністю. Активність – це певне поєднання властивостей особистості, певний стан людського індивіда, що виявляється в інтенсивності діяльності, спрямованої на задоволення певних матеріальних і духовних потреб людини. Так, деякі науковці вважають, що в понятті соціальна активність відображено спрямованість на слугування інтересам суспільства; вона сприяє формуванню пізнавальної активності, спрямованої на оволодіння знаннями, необхідними для залучення до активної трудової діяльності.

Соціальна активність молоді, як зазначають деякі автори, є ознакою життєдіяльності, що розвивається і має своєрідну логіку розвитку в основних групах молоді залежно від загального процесу життєвого самовизначення. Отже, в основі самовизначення повинна бути не проста, перетворювальна діяльність певних процесів, а діяльність, яка відбувається під час самовизначення особистості.

Соціальна активність на різних етапах залучення особистості до життєдіяльності залежить від впливу на неї об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Активність є однією із важливих характеристик людської діяльності, що визначає її здатність до саморозвитку, саморуку через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих продуктивних (тих, що перетворюють дійсність) предметних дій. У цьому виявляються всі три параметри активності: 1) ініціювання дії суб'єктом; 2) спрямованість на зміну зовнішньої дійсності; 3) відтермінованість у часі й просторі акту діяльності від кінцевого результату.

Предметність визначається як основний атрибут діяльності. Перевага внутрішньої діяльності над зовнішньою є одним із важливих критеріїв, що дозволяють характеризувати відповідний процес як активний. Самодетермінація яскраво виявляється в розвитку й функціонуванні особистості, котра має більш суб'єктивний і тісніший зв'язок із творчістю (саморозвиток, самореалізація, самоактуалізація). Тобто, визначальною є внутрішня, а не зовнішня детермінація.

У багатьох наукових працях відповідальність трактується як моральна якість особистості. Зокрема, В. Сафін вважає, що «вищим рівнем відповідальності, як провідною моральною властивістю, є поняття, яке безпосередньо пов'язане зі світоглядом особистості. Воно має зв'язок із такими моральними поняттями, як гуманізм, патріотизм, добросовісність, ініціативність, дисциплінованість, чесність, працелюбство, творча активність, здатність до дії, розумного самообмеження» [22, с. 115].

Структура соціальної відповідальності є складним утворенням, яке має інтегративний характер, тісно пов'язане з усіма іншими якостями особистості, зокрема, емоційно-вольовим та інтелектуальним аспектами її діяльності. Соціальну відповідальність доцільно розглядати як один із показників соціально-професійного розвитку особистості, як потребу самореалізації не тільки в суспільстві, а й реалізації себе для суспільства.

Міра відповідальності визначається ступенем активної свободи людини, міра суб'єктивної відповідальності визначається ступенем усвідомлення свободи.

У науковій літературі спостерігається отождолення понять «відповідальне ставлення», «відповідальне ставлення ситуативне». Відповідальність визначається як стійка якість особистості. Деякі дослідники зазначають, що «слід розрізняти відповідальність як морально-етичну якість особистості та соціальну відповідальність» [8, с. 93].

Ми дотримуємося погляду, згідно з яким соціальну відповідальність логічно розглядати як інтегральну якість особистості, що визначає поведінку, діяльність людини на підставі усвідомлення та прийняття нею необхідної залежності цієї діяльності від суспільних цілей і цінностей.

Основним критерієм вимірювання вищого рівня інтеграції суб'єктивних стосунків у міжособистісній взаємодії є ступінь їх свідомості.

Діяльність повинна бути організована таким чином, щоб її виконання особистістю розкривало для неї ті чи ті сторони суспільних стосунків, залучало до цих стосунків,

забезпечувало б розвиток життя особистості у системі суспільних стосунків і їх відбиття в її свідомості. Якщо діяльність індивіда організована так, що, здійснюючи її, він отримує можливість повніше залучитися до системи суспільних стосунків, зробити «новий крок» на шляху руху в цій системі, можна розраховувати на формування у нього й певних суспільно значущих властивостей. Тобто, діяльність повинна бути організована в такий спосіб, щоб її виконання розкривало перед кожною людиною перспективу її розвитку в системі суспільних стосунків. Вона повинна мати характер певної залежності з урахуванням елементів системності. Насамперед, системний підхід у дослідженні певного явища вимагає його розгляду в кількох планах (аспектах): 1) як деякої якісної одиниці, системи, що має свої специфічні закономірності; 2) як частини своєї видо-родової макроструктури, закономірностям якої воно підпорядковане; 3) у плані мікросистем, закономірностям яких воно також підпорядковується; 4) у плані його зовнішніх взаємодій, тобто разом з умовами його існування.

Кожному життєвому етапу розвитку особистості притаманна відповідна провідна діяльність, яка забезпечує формування мотиваційно-потребнісної або операційно-технічної сторін розвитку. Суперечності між ними є рушійними силами розвитку.

Ставлення людини до середовища завжди повинно мати активний характер, а не характер простої залежності.

Відповідно до цього критерію виділяються рівні предметних ситуацій, групового спілкування, різних сфер соціальної діяльності й спільних соціальних умов способу життя особистості. У взаємодії потреб і умов діяльності в особистісній структурі утворюються такі рівні диспозицій: елементарні фіксовані установки, соціальні фіксовані установки, загальна спрямованість інтересів особистості й системи ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності й засоби їх досягнення. Диспозиції різних рівнів визначають зі свого боку ієрархію рівнів поведінки особистості. Фіксовані елементарні установки детермінують прості поведінкові акти, соціальні установки – вчинки, загальна спрямованість – поведінку, ціннісні орієнтації – життєдіяльність загалом. Те, яка диспозиція впливає на поведінку в актуальній ситуації, залежить від мети, що постає перед суб'єктом.

Людина повинна відповідати за те, яку особистість вона створює в собі і подає іншим у просторі соціальних комунікацій. Лишаючись потенційно нескінченною у своїх онтологічних аспектах і виявленнях, вона має обмежену кількість варіантів самовизначення в моральній площині: шлях добра й творення, шлях руйнування і зла. Цей вибір людина здійснює залежно від багатьох факторів (природних та соціальних), однак вирішальним фактором є середовище, в якому особистість і виявляє проєкції свого «Я».

Кожний соціальний організм є функціональною системою, яка вимагає певної регуляції, впорядкованості. На думку І. Канта, аналіз свободи волі й відповідальності з позицій детермінації може здійснюватися з урахуванням таких моментів: а) людина не вільна «з емпіричного» погляду, – поведінка її повністю підпорядкована закону причинності; б) людина вільна як річ у собі й закону причинності не підлягає; в) її розум ні від чого не залежить в акті вибору із можливостей емпіричної дійсності; г) людина відповідальна за свій вибір, і покарання є лише актом покарання [5, с. 218; 428].

Професійна спрямованість передбачає розуміння та внутрішнє прийняття цілей і завдань професійної діяльності, інтереси, які її стосуються, ідеали, установки, переконання, погляди. Всі ці риси та компоненти професійної спрямованості слугують показником рівня її розвитку й сформованості у студентів, характеризуються стійкістю (нестійкістю), домінуванням суспільних або вузькоособистісних мотивів, далекою або близькою перспективою.

Н. Корицька визначає критерії соціальної зрілості особистості, враховуючи фактор соціальної відповідальності. Соціальна зрілість свідчить про досягнення людиною такого рівня інтелектуального, емоційного та вольового розвитку, якщо вона усвідомлює своє місце в житті суспільства та відповідальність не лише за свої дії, а й за вчинки інших [7]. На цьому наголошують також інші дослідники, вважаючи, що зрілість особистості визначається ступенем залучення особистості до розв'язання таких завдань, які вимагають відповідальної поведінки.

Досліджуючи проблему соціальної зрілості особистості, стверджуємо: «Наявність соціальної відповідальності як усвідомленої необхідності зіставляти свою поведінку із суспільними нормами та установками з метою соціального прогресу свідчить про досягнення

особистісного періоду в структурі соціальної зрілості, про залучення її до суспільних стосунків як цілісної саморегульованої системи» [17, с. 9].

Людина вільна настільки, наскільки вона активно відповідальна за своє життя. Вона не виправдовує власної поведінки зовнішніми обставинами й не перекладає провину на інших.

Формування соціальної відповідальності доцільно визначити як відповідальну діяльність, яка спрямована на реалізацію соціально значущої мети й виникає через послідовну реалізацію системного підходу в навчально-виховному процесі.

Виникнення внутрішньої відповідальності, перетворення її на соціальну якість особистості залежить від активності та самовизначення людини, її психологічних та інтелектуальних особливостей. З цього приводу С. Куликовський зазначає: «Як і людська діяльність, відповідальність можлива лише у суспільстві, лише на об'єктивній основі стосунків між людьми і тому первісно є соціальною за своєю природою» [8, с. 11].

Отже, соціальну відповідальність логічно розглядати як інтегральну якість особистості, яка визначає поведінку, діяльність людини через усвідомлення та прийняття нею необхідної залежності цієї діяльності від суспільних цілей і цінностей.

Оскільки соціальна відповідальність є системотвірним складником соціальної зрілості та її критерієм, то доцільно вказати на закономірності формування й розвитку відповідальності. Згідно із зауваженням К. Муздибаєва «принципове значення має виявлення факторів формування відповідальності в різних видах діяльності й залежно від різних видів стосунків з іншими людьми» [13, с. 198].

Соціальна відповідальність як внутрішня якість особистості є складним структурним явищем. На думку К. Муздибаєва, «соціальна відповідальність відображає здатність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та її готовність звітувати за свої дії» [13, с. 42].

Як зауважує Е. Ільєнков, «масштаб» особистості людини вимірюється лише масштабом тих реальних завдань, під час розв'язання яких вона проходить процес свого становлення та формування своєї визначеності й оцінюється за справами, що турбують і цікавлять не тільки її особисто, але й багатьох інших людей. Тому сила особистості – це завжди індивідуально виражена сила «колективу», того «ансамблю» індивідів, який у ній ідеально втілений, сила індивідуалізованої спільності прагнень, потреб, мети, якими вона керується [4].

В. Сперанський звертає увагу на поняття «деонтична ситуація», запропоноване болгарським соціологом В. Момовим. «Деонтична ситуація створюється за відповідних умов, якщо особистості пропонуються певні обов'язки, коли виникає відповідальність» [24, с. 99].

Деонтична ситуація – це поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів, що відображає стан не особистості, а дійсності. Звичайно, особистість сприймає вплив середовища не пасивно, а відповідно до своїх особливостей, інтересів, потреб, установок, досвіду тощо.

Будь-який суб'єкт відповідальної діяльності, залучений до системи стосунків відповідальної залежності, може реалізувати їх як свідомий суб'єкт, лише усвідомивши свої обов'язки у зв'язку з розв'язанням суспільно значущого завдання.

Грунтовний аналіз етимології слова «відповідальність» не лише в російській, але й в англійській, німецькій та французькій мовах здійснив К. Муздибаєв [13, с. 5-9]. Він стверджує, що в «Словаре Академии Российской по азбучному порядку расположенному» (1822 р.) слово «відповідальність» означає «обов'язок щодо відповідальності за будь-що». В «Толковом словаре живого великорусского языка» В. І. Даля відповідальність трактується як «обов'язок відповідати – у чомусь, за щось, обов'язок звітувати за щось». Узагальнюючи ці тлумачення, К. Муздибаєв робить такий висновок: «За винятком окремих відтінків, значення слова «відповідальність» у російській, англійській, німецькій та французькій мовах збігається. У всіх цих мовах відповідальність пов'язана з виконанням обов'язку та потребою за це звітувати» [13, с. 8].

Важливою для аналізу проблеми відповідальності видається суспільна природа людини. Саме суспільні умови життєдіяльності покладають на кожного індивіда відповідні обов'язки, за виконання яких він відповідає. Відповідальність тому й виникає, що в усіх своїх виявленнях – у праці й побуті, в багатогранних соціальних відношеннях, в сім'ї, у стосунках з іншими людьми – людина постає істотою соціальною.

Відповідальність є аспектом будь-яких стосунків, в яких реально перебувають люди, котрі як суб'єкти свідомих дій реалізують об'єктивно покладені на них обов'язки. Отже,

відповідальність є філософсько-соціологічною категорією, яка оприявнює об'єктивно необхідні відношення між особистістю, середовищем, суспільством, через їх взаємні зобов'язання, які реалізуються у свідомій та вольовій поведінці й діяльності.

Доцільно розрізнити відповідальну діяльність та відповідальну поведінку. Так, відповідальна діяльність – це діяльність, спрямована на реалізацію об'єктивно зумовленої соціально значущої (соціально ціннісної) мети. А відповідальна поведінка – це поведінка, що формується відповідно до конкретних норм, правил, поглядів соціуму.

Нам видається цікавим визначення особистості, запропоноване А. Г. Мисливченком: «Особистість – це відносно стійка, динамічна, соціально зумовлена сукупність духовних, суспільно-політичних та морально-вольових якостей людини, свідомість і вчинки якої характеризуються відповідним ступенем соціальної зрілості й прагненням виявити свою індивідуальність, індивідуальні здібності. Іншими словами, особистість – це дійсність індивіда як соціального феномена, який реалізується у різних формах соціальної дії» [12, с. 37].

Розвиток особистості у зрілому віці можна зрозуміти лише як саморозвиток. Як особливий вид діяльності саморозвиток здійснюється, з одного боку, внаслідок актуалізації суб'єктності, а з іншого – через зіткнення людини з реальним світом, у якому їй доводиться провадити свою життєдіяльність. Процес саморозвитку відбувається тільки через синтез внутрішнього й зовнішнього планів діяльності суб'єкта.

З одного боку, фундаментальний процес розвитку особистості містить професійний саморозвиток, а з іншого – особистісний розвиток активно виявляється у просторі професійної діяльності, тим самим потенційно актуалізуючи здатність до саморозвитку.

У зрілому віці підґрунтям саморозвитку є професійна діяльність. Під професійною діяльністю розуміють соціально вагому діяльність, виконання якої вимагає спеціальних знань, умінь та навичок, а також професійно зумовлених якостей особистості.

А. К. Маркова вищим етапом розвитку професіонала вважає «етап творчого самовизначення як особистості професіонала», де найважливішими стають «самобудування» та «самотворення» [10].

Наслідком саморозвитку особистості на етапі зрілості є її самотворчість. Суб'єкт, здатний піднятися до рівня самотворення, стає спроможним перетворювати дійсність у просторі власної практики. У цьому просторі процес самотворчості є синтезом власного саморозвитку й перетворення дійсності на самодіяльність, де професійна реальність визначає її основу. Людина, яка досягає такого рівня розвитку, ставить за мету не адаптуватися до дійсності, а сформувати простір дійсності, стати причиною, а не тільки наслідком відповідних подій та подій, що формуються у соціальних процесах ситуацій, максимально використовувати здатність до творчості у своїй діяльності.

У дослідженні соціальної відповідальності ми дотримуємося діяльнісного підходу. Слід зазначити, що принципове методологічне значення має визнання подвійної детермінації діяльності – як з боку предмета, так і з боку її власної логіки. «Діяльність – це такий процес, який ніколи не буває завершеним, замкненим, він завжди «зайнятий» предметним світом, прагне глибше зануритися в нього й продовжувати збагачуватися [...] Людська діяльність настільки активна, наскільки вона розвинена як предметна, наскільки вона збагачена предметністю» [3, с. 83].

Згідно з поглядами Г. Оллпорта, існує саморозвиток екзистенції в культурі, а індивідуальність є «вагомою особливістю людини». Кожна людина є «унікальним витвором сил природи». Процеси соціалізації та індивідуалізації ритмічно змінюються протягом вікового розвитку. Так, ідентичність формується з двох років, потім дитина «втрачає» себе, ідентифікуючись з оточенням та інтеризуючи цінності сім'ї й референтної групи однолітків, але у підлітковому віці пошук ідентичності відновлюється. Схема розвитку особистості, яку подав Г. Оллпорт, така: соціальна залежність – соціальна незалежність – соціальна відповідальність. Відповідальність – «екзистенційний ідеал зрілості».

А. Маслоу вважає, що «в людській істоті живе сила, яка підштовхує її до єдності особистості, до спонтанної експресивності, до повної індивідуальності» [11]. Ця «внутрішня природа людини» певною мірою є спадковою. У процесі індивідуалізації людина повинна до неї прислухатися.

У розвитку особистостей, котрі самоактуалізуються, індивідуалізація переважає соціалізацію. Внутрішня детермінація виявляється в цьому разі сильнішою, ніж зовнішня. Такі особистості спираються на внутрішню природу, на свій потенціал і здібності, таланти й приховані ресурси. Ці люди відносно незалежні від зовнішнього світу, вони володіють внутрішньою волею.

Індивід та його розвиток перебували й у центрі уваги К. Роджерса [18]. Індивід дозріває, і йому властива потреба зростання – актуалізація закладеного потенціалу. Прагнення до самоактуалізації притаманне усьому живому, воно вроджене. Самоактуалізація і є індивідуалізацією: розкриття й розвиток особистості. Соціалізація ж у цій концепції є контекстом і умовою такого розвитку.

У гуманістичній та екзистенційній парадигмах розвитку виникає новий вид детермінації – самодетермінація, самоактуалізація, самореалізація, самоздійснення та особлива увага надається логіці розвитку індивідуальності особистості.

Доцільним видається зауваження Ж.-П. Сартра, який називав механізмами духовного розвитку насамперед рефлексію та самосвідомість. Свідомість є основою відповідальності. Індивідуалізація – це самопобудова [21].

Людина первісно цілісна, й виокремлювати в ній індивідуальне та соціальне, природне та культурне, свідоме та позасвідоме – це абстрагування.

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що людина творить власну долю й відповідає за своє життя і свою поведінку. Вона має унікальний внутрішній світ і внутрішню волю. А внутрішній досвід є основним джерелом становлення її індивідуальності.

1. Абульханова-Славская К. А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология личности в социалистическом обществе / ред. Б. Ф. Ломов, К. А. Абульханова. – М., 1989. – С. 110-133.
2. Адлер А. Индивидуальная психология / А. Адлер // История зарубежной психологии / ред. П. Я. Гальперин, А. Н. Ждан. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 131-140.
3. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип / Г. С. Батищев // Проблема человека в современной философии. – М. : Наука, 1969. – С. 73-144.
4. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
5. Кант И. Сочинения / И. Кант. т. 4, ч. I. – М., 1966.
6. Кон И. С. В поисках себя : личность и самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
7. Корицкая Н. И. Диалектика зрелости общества и личности при социализме : автор. дисс. ... на соискание научной степени канд. филос. наук / Н. И. Корицкая. – К., 1972. – 27 с.
8. Куликовский С. В. Формирование социально-политической ответственности личности : автор. дисс. ... на соискание научной степени канд. филос. наук. / С. В. Куликовский. – КГУ им. Т. Г. Шевченко. – К., 1989. – 22 с.
9. Лебедик М. П. Технологія атестації цілісного розвитку особистості на основі оцінок соціальної зрілості учасників педагогічного процесу : [монографія] / М. П. Лебедик. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2003. – 305 с.
10. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
11. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты / А. Маслоу. – М. : МГУ, 1982. – С. 108-117.
12. Мысливченко А. Г. Человек как продукт философского познания / А. Г. Мысливченко. – М., 1972.
13. Муздыбаев К. Психология ответственности / под ред. В. Е. Семенова / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 340 с.
14. Ников Г. П. Жизненное самоопределение как педагогическая проблема / Г. П. Ников // Вопросы самоопред. личности и ее активности. – Уфа, 1985. – С. 58-64.
15. Петровский В. А. Личность : феномен субъективности / В. А. Петровский. – Ростов-на / Д : Феникс, 1993. – 509 с.
16. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
17. Радул В. В. Соціальна зрілість особистості вчителя фактори формування / В. В. Радул. – К. : Вища школа, 2008. – 240 с.
18. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс «Универс», 1994. – 480 с.
19. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1957. – 328 с.
20. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер-Ком, 1999. – 720 с.
21. Сартр Ж. П. Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии / Ж. П. Сартр. – М. : Республика, 2000. – 639 с.

22. Сафин В. Ф. Проблема самоопределения личности педагога / В. Ф. Сафин // Формирование социальной активности личности учителя : Межвуз. сб. научных трудов / под ред. В. А. Сластенина. – Московский государственный пединститут им. В. И. Ленина. – М., 1982. – С. 148-153.
23. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. – К. : «ЕксОб», 2004. – 304 с.
24. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности : сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. – М., 1987. – 150 с.

Радул В. В. Критерии социальной зрелости личности.

В статье на основании обобщения и систематизации научных поисков, проанализированы и предложены критерии социальной зрелости личности. Составляющими и критериями социальной зрелости личности являются социальная активность, социальная ответственность и социальное самоопределение.

Ключевые слова: зрелость, личность, критерии, самоопределение, активность, ответственность.

Radul V. V. Criteria of social maturity of personality.

In the article the criteria of social maturity of personality are analysed and proposed based on generalisation and systematisation of scientific research. Social activity, social responsibility and social self-determination are constituents and criteria of socio-professional maturity of personality

Key words: maturity, personality, criteria, self-determination, activity, responsibility.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Цокур О.С.